

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ŞAMİL SALMANOVUN ELMİ-ƏDƏBİ İRSİ

İxtisaslar: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Rəqsanə Hidayət qızı Zeynalova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent

Məhəmmədli Bayram oğlu Mustafayev

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Qorxmaz Həsi oğlu Quliyev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Vaqif Əziz oğlu Yusifov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Səbinə Namus qızı Əhmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının

sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının

Elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Milli humanitar fikrin öyrənilməsi bu gün sürətlə qloballaşan dünyada milli-mənəvi dəyərlərin qorunması işinin tərkib hissələrindəndir. Azərbaycan humanitar fikir tariximizin geniş miqyaslı, çəkili və zəngin sahələrindən biri də ədəbiyyatşünaslıq elmimizdir. Bu elmin düşüncə sistemi, tədqiqat üsulları dövrünün istər siyasi-ideoloji, istərsə də mənəvi-mədəni tərəfləri haqqında çox şey deyir. Buna görədir ki, ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarının araşdırmalar müstəvisinə çıxması həm milli-mənəvi dəyərlərimizi, həm tarixi-mədəni inkişafın dialektikasını, həm də dövrün həqiqətlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Məlumdur ki, ədəbiyyatşünaslıq elmi milli humanitar fikrin bir sahəsi kimi ayrı-ayrı tədqiqatçıların elmi-nəzəri irsində yaranır. Yaranan irslərin ədəbiyyatşünaslıq elminin çərçivəsində qalmayıb milli humanitar fikrə qoşulması, sadəcə hər tədqiqatçının yaradıcılığında baş verən hadisə olmayıb, tədqiqatların elmi-nəzəri sistemi, estetik görüşləri miqyasında gerçəkləşir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.F.Axundov yaradıcılığı ilə başlayan bu yolda səmərəli fəaliyyət göstərən alimlərimizdən biri də prof. Şamil Salmanovdur. Odur ki, Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsini araşdırmaq milli humanitar fikri öyrənmək, sovet dövrü ədəbi-tarixi prosesinin problem və istiqamətlərini tədqiq etmək, yeni ədəbi-tarixi mərhələyə - müstəqilliyə keçidin şərtləndirdiyi reallıqları dərk etmək baxımından aktuallıq kəsb edir. Dövrün mürəkkəb sosial-siyasi mənzərəsini və ziddiyyətlərini nəzərə alsaq, onda mövzunun aktuallığı daha da aydın görünər.

Ş.Salmanovun elmi-ədəbi irsi ədəbiyyatşünaslıq elmimizin ədəbi-nəzəri sisteminin zənginləşməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Keçən əsrin altmışıncı illərində bu elmə gələn Şamil Salmanov yarıməsrlilik fəaliyyətində ədəbiyyatşünaslıq elminin müxtəlif sahələrində tədqiqatlar aparmış, fərqli ədəbi problemlər üzərində araşdırmalar etmişdir. Bu araşdırmaların dövrün ədəbi hadisələrini öyrənmək, onu istiqamətləndirmək baxımından kəsb etdiyi əhəmiyyət bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Şamil Salmanovun ədəbi tənqidə gəldiyi keçən əsrin altmışıncı illərində ədəbiyyatda demokratikləşmə prosesi gedir, yeni ədəbi meyillər yaranırdı. Bədii yaradıcılıqla yanaşı, ədəbi tənqid də yeniləşir, öz nəzəri-estetik bazasını gücləndirir, müasir ədəbi meyarlardan çıxış edirdi. Şamil Salmanov hələ gənc olsa da, yeni ədəbi meyil və təmayülləri vaxtında və düzgün müəyyənləşdirir, ilk məqalə və monoqrafiyalarında ədəbi prosesin nəbzini tutmağa çalışırdı. Beləliklə, Şamil Salmanovun elmi və bədii yaradıcılığını tədqiq etmək, eyni zamanda, 1960-cı illərdə fəaliyyətə başlayan “yeni ədəbi nəsl”in yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, dövrün ədəbi tənqidinin onlara elmi-nəzəri münasibətini, ədəbi təhlil maneralarını və üsullarını araşdırmaq deməkdir.

Şamil Salmanov yarım əsrdən də çox bir müddətdə ədəbi fikrimizin yaradıcılıq istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə, müasir ədəbi irsin mənəvi dəyərlərinin üzə çıxarılmasına çalışıb. Özünəqədərki elmi-ədəbi ənənədən bəhrələnən Ş.Salmanov özü də ədəbiyyatşünaslığımızın daim yenilənən ənənələrinə töhfələrini vermişdir. Bu irsin mövzu-problem zənginliyi, elmi dərinliyi, nəzəri bazasının gücü onu ədəbiyyatşünaslığın mühüm tədqiqat predmetinə çevirir.

Ş.Salmanov ədəbiyyatşünaslığımızın elə nümayəndələrindəndir ki, onun tədqiqatlarında bədii yaradıcılığın yalnız təhlil və təsviri deyil, həm də ədəbi prosesin inkişafında müşahidə olunan yeni təmayülləri və mərhələləri geniş şərhini tapmışdır. Alimin problemə analitik təfəkkür müstəvisində yanaşmaq tərzini onun elmi-ədəbi irsini müasir ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları üçün aktual edən səbəblərdən biridir.

Ümumiyyətlə, Ş.Salmanovun elmi-ədəbi irsi dövrünün ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişaf qanunauyğunluqlarını, düşüncə sferasını özündə ehtiva etdiyindən onun elmi-nəzəri müstəvidə araşdırılması həm də bu elmin problemlərinin dərkinə şərtləndirir. Demək, alimin irsinin öyrənilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin fundamental məsələlərinə münasibət bildirmək baxımından da əhəmiyyətli və aktual səciyyə daşıyır.

Müasir ədəbiyyatşünaslıq elmi özünəqədərki təcrübəni

öyrənmədən, ondan bəhrələnmədən inkişaf edə bilməz. Ş.Salmanovun elmi-ədəbi irsi müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün təcrübə mənbələrindən biridir. Alimin elmi-nəzəri və ədəbi irsi yeni nəsillə tədqiqatçıları üçün bir məktəbdir və bu irsi mənimsəməkdən ötrü onu elmi araşdırma müstəvisinə çıxarmaq zəruri və əhəmiyyətlidir.

Bu gün istər klassik, istərsə də çağdaş ədəbiyyatın araşdırılmasına Ş.Salmanovun elmi konsepsiyasının, tədqiqat üsullarının tətbiqi səmərəli nəticə verə bilər, ona görə də bu konsepsiyanın, üsulların dərkə zərurəti onlara elmi araşdırma mövzusu kimi aktualıq qazandırır.

Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsi bu günə qədər ədəbiyyatşünaslıq elminin diqqətində olmuş, bu irsin elmi-nəzəri xüsusiyyətlərinə ədəbiyyatşünaslıq problemləri ilə bağlı ayrı-ayrı tədqiqatlarda fraqmental şəkildə toxunulmuş və yaxud məqalə janrının imkanları daxilində araşdırılmışdır. Bu araşdırmalar bəzən icmal xarakteri daşımış, bəzən isə onun irsində bu və ya digər problemin tədqiqindən o tərəfə getməmişdir. Alimin yaradıcılığı fraqmental və yaxud panoram xarakterli müstəvinin sərhədlərini adlayaraq, indiyə qədər küll halında heç bir elmi-nəzəri, monoqrafik araşdırmanın tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir.

Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsinin öyrənilməsinə bu gün olan maraq və zərurət hələ əvvəlki onilliklərdə də özünü göstərmişdir. Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev, Nizaməddin Şəmsizadə, Teyyub Qurban, Elnarə Akimova kimi ədəbiyyatşünaslar onun ədəbi fikrimizdəki rolu və mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışmışdılar. Bəkir Nəbiyev “Tənqid və ədəbi proses” adlı tədqiqatında Şamil Salmanovun poeziya və nəsr tənqidimizə gətirdiyi yeniliklər, onun ədəbi tənqiddə tutduğu mövqe barədə konkret fikir formalaşdırıb, poeziya tənqidinin müəyyən məcraya yönəldilməsindəki, ənənə və novatorluğun müəyyənləşdirilməsindəki mövqeyinə toxunub. Yaşar Qarayev “Şamil Salmanov – 50” məqaləsində alimin elmi-ədəbi fəaliyyətini yığcam şəkildə ictimaiyyətə çatdırmış, onun yaradıcılığında tənqidçi nüfuzunun yüksəlməsinə imkan verən cəhətlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Elnarə Akimovanın “Müstəqillik dövründə

Azərbaycanda ədəbi tənqid (90-cı illər)” tədqiqatında sovet dövrü ədəbiyyatının dövrləşdirmə konsepsiyasının prinsiplərinə və əsas müddələrinin elmi-nəzəri aspektlərinə, həmçinin müstəqillik dövrü ədəbi-tarixi mərhələsinin ilk onilliyinin cari ədəbi prosesinə Ş.Salmanovun baxışı araşdırılmışdır. “Alimliyin təsdiqi” məqaləsində Teyyub Qurban milli tənqid ənənələri üzərində dayanaraq, Əli Nazim, Mehdi Hüseyn, Məmməd Arif, Məmməd Cəfər kimi alimlərimizlə yanaşı, Azərbaycan tənqid məktəbinin yeni ənənələrinin yaranması və formalaşmasında Şamil Salmanovun da xüsusi xidmətləri olduğunu xatırladı.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqatın obyektini prof. Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsi, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində apardığı tədqiqatlar təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə Ş.Salmanovun ədəbiyyat tariximizin müxtəlif mərhələlərində yaşayıb-yaratmış sənətkarların yaradıcılıqları barədə elmi-nəzəri araşdırmaları, ədəbi prosesin aktual problemləridir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində ədəbi-nəzəri görüşlər sistemi formalaşdırmış Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsini öyrənmək tədqiqat işinin başlıca məqsədidir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıda göstərilən elmi problemlərin şərhli tədqiqat işinin vəzifəsinə çevrilmişdir:

- Şamil Salmanovun elmi-ədəbi fəaliyyətinin formalaşdığı tarixi-mədəni şəraitin xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- Alimin elmi-nəzəri görüşlərinə ədəbi-tarixi şəraitin və ideoloji təzyiğin təsirini aşkarlamaq;
- Şamil Salmanovun elmi irsinin milli ədəbiyyatşünaslıqdakı mövqeyini müəyyənləşdirmək;
- Şamil Salmanovun ədəbi-nəzəri görüşlərinin konseptual istiqamətlərini müəyyən etmək;
- Şamil Salmanovun elmi irsində ənənə və novatorluq probleminə baxışını və problemin tədqiqində alimin gəldiyi qənaətləri öyrənmək;
- Alimin ədəbi tənqid sahəsinin və onun tədqiqat metodologiyasının öyrənilməsi ilə bağlı təcrübəsini araşdırmaq;

- Şamil Salmanovun elmi irsinin ədəbi-nəzəri fikrin inkişafına təsirini öyrənmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı müxtəlif elmi metodlara – təsvir etmə, tarixi-müqayisəli, analiz və sintez, sistemli yanaşma metodlarına müraciət edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Ədəbi-estetik kateqoriya olan ənənə və novatorluğun qarşılıqlı əlaqəsini, vəhdətini, müasir ədəbi-tarixi prosesdəki rolunu üzə çıxarmaq;

2. Poetik yaradıcılığın çağdaş ədəbi-nəzəri fikirdə dərkinə aydınlıq gətirmək;

3. Şamil Salmanovun ədəbi-estetik prinsiplərini dəyərləndirmək və bu kontekstdə milli ədəbi tənqidin estetik axtarışlarını təyin etmək;

4. Müasir ədəbi-nəzəri fikrin əsas istiqamətlərini aşkara çıxarmaq və Şamil Salmanovun yaradıcılığı zəminində tənqid və ədəbiyyatşünaslığın bütöv bir mərhələsinin elmi axtarışlarını təhlil etmək;

5. Ədəbi-tarixi prosesdə aparıcı rol oynayan tarixilik və müasirlik kateqoriyalarının dialektik vəhdətini konkret ədəbi-estetik nümunələr əsasında müəyyənləşdirmək;

6. Milli humanitar siyasətin müəyyənləşməsində tənqid və ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyalarının rolunu müəyyən etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakı amillərlə şərtləndirilir:

- Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq, Şamil Salmanovun tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki fəaliyyəti sistemli və ardıcıl şəkildə izlənilir, alimin elmi-ədəbi irsi haqqında bitkin fikir formalaşdırılır;

- Alimin elmi tədqiqatlarının metodologiyası müəyyənləşdirilir;

- Ş.Salmanovun araşdırmalarının ədəbi-nəzəri xüsusiyyətləri və istiqamətləri sistemləşdirilir;

- Bu sistemin elmi mahiyyəti və dəyəri müasir meyarlar çərçivəsində qiymətləndirilir;

- Alimin tədqiqatlarında ənənə və novatorluq, müasirlik kimi

kategoriyaaların elmi-nəzəri şərhı araşdırılır;

- Milli ədəbi-nəzəri fikrin inkişaf qanunauyğunluqları Şamil Salmanovun elmi irsi çərçivəsində izlənilir;

- Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında Ş.Salmanov irsinin rolu üzə çıxarılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ədəbi-estetik prinsiplərinin və inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, bir sıra ədəbi-nəzəri problemlərə aydınlıq gətirilməsi dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyətini müəyyənləşdirir. Tədqiqat işi Ş.Salmanovun elmi-ədəbi irsini, ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıq problemlərini araşdıranlar, eyni zamanda, ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbə və magistrantları, ədəbiyyatşünas-tənqidçilər üçün gərəkli ola bilər. Dissertasiya işindən müxtəlif elmi məqalələrin, monoqrafiyaların, dərslük və dərs vəsaitlərinin, metodik vəsaitlərin və s. hazırlanmasında istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının tədqiqat istiqamətlərinə uyğun olaraq yerinə yetirilmiş, tədqiqat işinin mövzusu Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şurasında təsdiq olunmuşdur. Əldə edilən elmi nəticələr, dissertasiya işinin əsas məzmunu, tədqiqat konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi elmi jurnallarda, iddiaçının beynəlxalq konfranslardakı çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və ayrı-ayrı elmi problemlərin izah və şərhini nəzərdə tutan paraqraflardan, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işi ümumilikdə 232957 işarədən ibarətdir. Giriş 10686 işarədən, birinci fəsil 60472 işarədən, ikinci fəsil 66432 işarədən, üçüncü fəsil 86398 işarədən, nəticə isə 8969 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsində poeziyanın təhlil prinsipləri”** adlanır. Bu fəsil iki paraqrafdan ibarətdir. **“Şamil Salmanovun yaradıcılığında ənənə və novatorluq kateqoriyalarına elmi-nəzəri baxış”** adlanan birinci paraqrafda alimin bədii yaradıcılıqda ənənə və novatorluq kateqoriyalarına münasibəti təhlil olunub. Filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Salmanov ənənə və novatorluq problemini araşdıran tanınmış tədqiqatçılardan biridir. O, hələ keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq üzərində işlədiyi **“Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-1932-ci illər)”** mövzusunda namizədlik dissertasiyasında problemə konkret bir yaradıcılıq təcrübəsinin ədəbi-bədii fakt və hadisələri əsasında münasibət bildirməyə çalışmış, sovet ideologiyasının ədəbiyyat siyasətinin ayrılıqda götürülən bir mərhələsinin təmsalında poeziyanın nail olduğu başlıca mövzu və sənətkarlıq məsələləri ətrafında sistemli tədqiqat aparmışdır.

Bədii ədəbiyyatda ənənələrə yenidən baxmaq və yeni ənənə qurmaq prosesi, adətən, ədəbi tənqiddə mübahisəli-müzakirəli bir ortam ilə müşahidə olunur. Bədii yaradıcılıqda görünən hər yeni faktın özünü yenilik kimi təsdiqləməsi həm bədii inkişaf qanunauyğunluqlarında, həm də ədəbi tənqidi müzakirələrdə müəyyənləşir.

Ədəbiyyatımızda görünən “yeni”lərin “yenilikmi?” deyə sual doğurduğu, ədəbi tənqidin qızgın müzakirələrinə səbəb olduğu dövrlərdən biri də keçən əsrin 20-30-cu illəridir. Ənənələrə aqressiv, loyallıq, mühafizəkar və s. münasibətlərin olduğu və “yeni”lərin bir axın şəklində ədəbiyyata daxil olduğu bu dövrün problemləri bir çox

müstəvilərdə, o cümlədən də Şamil Salmanovun “Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi” monoqrafiyasında öz həllini tapmışdır. Keçən əsrin 20-30-cu illəri milli ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidinin daha da canlanması, təşəkkülü və ədəbi-tarixi prosesdə özünü təsdiq mərhələsidir. Bu dövrdə yeniliklə köhnəlik, ənənə və novatorluq, sosial-siyasi proseslərlə ədəbi-mədəni inkişaf bir vəhdət halında ədəbiyyatın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. “*Özünü bədii ədəbiyyatın həm məzmununda, həm də formasında göstərə bilən ənənə*”¹ üzərində varislik prinsiplərinin yeni təmayüllərinin yaranıb formalaşmasına münbit imkanlar açdı. Bu baxımdan mədəni inqilabın ictimai həyata gətirdiyi yeniliklər bəzi hallarda mühafizəkarlıqla qarşılanırsa da, forma və məzmun axtarırları davam edir, yeni məqsəd, yeni ruh bir sıra janrların yaranmasına, keyfiyyətə yeniləşməsinə gətirib çıxarırdı. İctimai düşüncənin poetik əksi, köhnəliyin tənqidi, yeniliyin təbliği 1920-30-cu illər Azərbaycan poeziyasının başlıca mövzularından birinə çevrildi. Son dərəcə maraqlı, ədəbi mübarizələrlə müşayiət olunan bu dövrün tənqid və ədəbiyyatşünaslığında yeni şeirin ideya-poetik təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, marksist estetikanın prinsipləri və bunun ədəbi prosesə tətbiqi, tənqidin klassik irsə münasibətdə mövqeyi Ş.Salmanovun “Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi” kitabında diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir.

Bu illər poeziyasında ənənə və novatorluq məsələsi əsasən yeni mövzular və köhnə poetik qəliblər ətrafında müzakirə edilirdi. Sovet ədəbiyyatı ilə bağlı fundamental tədqiqat kimi 1957-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə sözügedən problemlə bağlı yazılır: “*Digər janrlarda olduğu kimi, yeni şeirin ilk nümunələrini də klassik ənənələr əsasında yeni məzmunlu əsərlər yaratmaq istəyən demokrat şairlər vermişlər. M.S.Ordubadı, Əli Nəzmi, A.Şaiq, C.Cabbarlı və başqalarının şeirləri mətbuat səhifələrində inqilabın ilk illərindən görünməkdədir*”².

¹Əsgərli, Z.Ş. Poetika: izahlı sözlük / Z.Ş.Əsgərli. – Bakı: Elm, – 2014. – s. 71

²Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cildə] / Red. hey. M.A.Dadaşzadə, Ə.M.Mirəhmədov. – Bakı: Azər. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – c. 3. – 1957. – s. 41

Diqqət etsək görərik ki, Şamil Salmanovun ilk elmi əsərləri M.Müşfiq, S.Vurğun, N.Hikmət yaradıcılığını əhatə edir. Bütün bunlar təsadüfi deyildi. 1920-30-cu illərdə milli poeziyanın yaradıcılıq axtarışlarında, poeziyanın estetik mövqeyinin müəyyənlişməsində bu üç sənətkarın rolu böyük idi. Onların poetik irsinin, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi prosesində tənqidçinin özünün də ədəbi tənqidi konsepsiyası müəyyənlişir, konkretlişir, ədəbi zövqü formalaşır və cilalanırdı. Elə bu istiqamətdə yaradıcılıq axtarışlarını davam etdirən Şamil Salmanov sonrakı dövrün poetik yaradıcılığına – R.Rzanın, S.Rüstəmin, N.Xəzrinin, B.Vahabzadənin, M.Arazın, Ə.Salahzadənin, Ə.Kərimin bədii irslərinə eyni ədəbi prinsipdən müraciət edir, tənqidçi fəallığını təmin edirdi.

Şamil Salmanov ənənəyə heç vaxt statik, donuq bir fəlsəfi kateqoriya kimi yanaşmır. Belə ki, həyat həqiqətinə sədaqətin əhəmiyyəti bədii yaradıcılıq üçün kifayət deyil. Həyatla sıx əlaqədə olan incəsənət təkcə mündəricə nöqtəyi-nəzərindən zənginlişmiş, eyni zamanda incəsənət tarixində hər bir epoxa həm də onun yeni imkanlarının kəşfi ilə səciyyəlidir.

Ənənə ilə novatorluğun əlaqəsi, vəhdəti sovetlər birliyinin ədəbi-nəzəri fikrində daim mübahisə predmeti olmuş, A.Tvardovski, B.Brext, İ.Bexer, S.Vurğun, M.Auezov, M.Tursunzadə, L.Leonov, Ç.Aytmatov, H.Mehdi, M.İbrahimov, K.Yaşen kimi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar, bədii söz yaradıcıları bu barədə qiymətli fikirlər irəli sürmüşdülər.

Milli ənənə və fərdi bədii üslub Şamil Salmanovun diqqət mərkəzində idi. Təbii ki, ədəbi ənənə təkcə ədəbi-tarixi prosesi istiqamətləndirməklə məhdudlaşmır, həm də fərdi üslubların müəyyənlişməsi, formalaşması prosesində də fəal iştirak edir. Bəzi ədəbiyyatşünaslar fərdi üslublarından bəhs edərkən, bunu ədəbi ənənədən təcrid etməyə əsassız cəhdlər edir, əsas diqqəti ənənənin təsirlərini məhdudlaşdırmağa yönəlmişdir, novator meyillərin mənbəyini isə kənarda axtarır. Şamil Salmanov ədəbi hadisəyə bu cür yanaşma meyillərinə qarşı çıxır, problemin şərhində K.Zelinskinin mövqeyi ilə polemikaya girirdi. K.Zelinski “SSRİ xalqlarının ədəbiyyatı” kitabında “Şərq üslubu”ndan bəhs edərkən yazırdı: *“Qaşəng, dəbdəbəli danışmaq, həm fonetik, həm ritorik, həm də məcazla zənginlik*

baxımından zərif cilalanmış üslubu kulta çevirmək – bütün bunlar yalnız saray poeziyasının yox, demokratik və şifahi xalq poeziyasının da məziyyəti idi. Bu, Şərqi bir çox xalqlarına xas bir cəhət olmuşdur”³.

Alim Azərbaycan sovet ədəbiyyatının formalaşma mərhələsində poeziya, nəsr, dramaturgiya sahəsində apardığı tədqiqatlar nəticəsində ənənə və novatorluğun həm nəzəri problemlərinin şərhinə nail olmuş, həm də ədəbiyyatımızın çox əhəmiyyətli bir dövründə yeni ənənələrin qurulmasına tarixi-metodoloji müstəvidə nəzər salmış, o dövr ədəbiyyatşünaslığına xas olan ənənə və novatorluğun elmi əsaslarını sistemləşdirmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci paragrafi **“Şamil Salmanovun tədqiqatlarında poeziyanın əsas təhlil istiqamətləri”** adlanır. Şamil Salmanov ədəbi fəaliyyətə XX əsrin 60-cı illərindən başlamışdı. Uzun müddət tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın fundamental elmi məsələlərinin izahında xüsusi fəallıq göstərmişdi. Alimin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının aktual problemlərinin, xüsusən poeziya tənqidinin, tənqidin nəzəriyyəsinin işlənməsində mühüm xidmətləri olmuş, milli poeziyanın yaradıcı ədəbi simalarının müəyyən istiqamətə yönəldilməsində, gənc istedadların axtarılıb üzə çıxarılmasında əhəmiyyətli addımlar atmışdır.

Belə deyə bilərik ki, Şamil Salmanovun elmi-nəzəri fəaliyyətini üç istiqamət üzrə müəyyənləşdirmək olar: birinci, bədii yaradıcılıqda onun ardıcıl şəkildə tədqiq etdiyi ənənə və novatorluq probleminin müəyyənləşməsi, ikincisi, ədəbi tənqidin tarixi və nəzəriyyəsinin işlənməsi, üçüncüsü poeziya tənqidinin nəzəri və tarixi məsələlərinin tədqiqi. Prof. Arif Səfiyev onun elmi fəaliyyətinin ən əsas sahəsi kimi poeziya tənqidini fərqləndirirdi: *“Tədqiqat dairəsi çox geniş olsa da, yəni ədəbiyyatın bütün janrlarından və müxtəlif məsələlərindən yazsa da, tənqidçinin öz mövzusu var: şeir və tənqid. Şamil ədəbiyyata da şeirlə gəlmişdir. Hətta “Sabahınız xeyir, insanlar” adlı şeir kitabı da çap etdirmişdir. Sonralar janrı dəyişsə də, ruhu dəyişmədi, şeir ruhu tənqiddə davam etdi. Bu, özünü həm şeiri duymaq və təhlil etmək*

³Зелинский, К.Л. Литературы народов СССР: Статьи / К.Л.Зелинский. – Москва: Гослитиздат, –1957.– с. 267

bacarığında, həm də təhlil üslubunda bürüzə verir; təhlildə emosionallıqla elmiliyin vəhdəti də, görünür, buradan doğmuşdur və bu, onun tənqidçi “mən”inin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirən əlamətlərdən biridir”⁴.

Müasir Azərbaycan poeziyasının qarşısında dayanan problemlər Şamil Salmanovu daim düşündürürdü. Şeirimizin yeni mərhələsinin inkişaf meyillərini ardıcıl izləyərək yeni imzaları və istedadları üzə çıxarır, onların yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətlərini aşkarlayırdı. Yaşar Qarayevlə birlikdə yazdığı “Poeziyanın kamilliyi” (1985) monoqrafiyasında bu cəhətdən Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının novator xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş, şairin 1943-cü ildən poetik yaradıcılığa başladığını qeyd edərək, onun yaradıcılıq təkamülünün konkret mənzərəsini meydana çıxarmağa nail olmuşdu. B.Vahabzadənin 1946-1949-cu illərdə yazdığı “Ay vəfalı”, “Yaşıl çəmən, ağac altı” şeirlərinə diqqət çəkən Şamil Salmanov şairin bu ilk əsərlərində süjetçiliyin, lirik hiss və həyəcanın güclü olduğunu diqqətə çatdırırdı. O, 1950-ci illərin ortalarında ümumsovet ədəbiyyatında əmələ gələn inkişaf meyillərini yüksək qiymətləndirir, bu kontekstdə B.Vahabzadə yaradıcılığının ədəbi-fəlsəfi xüsusiyyətlərini təhlilə cəlb edirdi. Tənqidçi belə bir fikrə gəlirdi ki, 1950-ci illərdən etibarən B.Vahabzadə yaradıcılığı ideya, məzmun, sənətkarlıq baxımından getdikcə güclənməyə başlamış, orijinal və özünəməxsus mahiyyət kəsb etmişdir.

“Poeziyanın kamilliyi” monoqrafiyasından aydın olur ki, B.Vahabzadənin poetik üslubu 1960-cı illərdən başlayaraq getdikcə kamilləşmiş, hətta ümumittifaq poeziyasında ön mövqedə dayanmağı bacarmışdır. Monoqrafiyanın “Mənəvi axtarışlar yolu ilə” hissəsində bu fikir daha dəqiq vurğulanır. *“Bəxtiyar Vahabzadə lirikasını səciyyələndirən xüsusiyyətlər sırasında fikri başlanğıcın, intellektual başlanğıcın bu lirikada çox güclü olduğunu göstərmək lazımdır. Bəxtiyar lirikası narahət, qızğın fikir lirikasıdır, axtarıcı təfəkkür*

⁴Salmanov, Ş.M. Poeziya və tənqid / Ş.M.Salmanov. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – s. 4

lirikasıdır. Onun çox aydın və parlaq müasirlik ləyaqətlərindən biri də məhz bundan ibarətdir"⁵.

Şamil Salmanov 1920-30-cu illərdə poema janrına daha çox müraciət olunmasını ictimai-siyasi mühitin, yeni cəmiyyətin reallıqları ilə əlaqələndirirdi. Alimin "Müşfiqdə lirik epos" (1968) məqaləsi yalnız M.Müşfiq poeziyasının ideya-mündəricə xüsusiyyətlərinin, şairin yaradıcılıq axtarışlarının özünəməxsus ədəbi-estetik keyfiyyətlərinin təhlili ilə məhdudlaşmır. Ş.Salmanov özünəməxsus tənqidçi təmkini, lakonik araşdırma və ümumiləşdirmə üsulu ilə lirizmlə epikliyin, realizmlə romantizmin vəhdətini M.Müşfiqin poemalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi dəyərləndirirdi. Maraqlıdır ki, o, Müşfiqin poema yaradıcılığında müşahidə etdiyi bu səciyyəvi cəhəti keçən əsrin 20-ci illərinin sonlarında meydana çıxan bir sıra poemalara xas estetik keyfiyyət hesab edirdi.

1970-ci illər ərzində şairlərimizin müasir poeziyada dolğun və səmərəli fəaliyyətlərini nəzərə alan Ş.Salmanov R.Rza, O.Sarıvəlli, S.Rüstəm, Ə.Cəmil, M.Dilbazi kimi qocaman şairlərlə yanaşı, onların poetik yolunu izləyən orta nəsil nümayəndələri B.Vahabzadə, N.Xəzri, Qabil, Ə.Kürçaylı, C.Novruz, X.Rza, H.Arif, Q.Qasımzadə, N.Gəncəli, A.Zeynallı və başqalarının yaradıcılıqlarını da diqqətlə izləyir, onların poeziyasının əsas xəttini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Ş.Salmanov 1960-70-ci illər poeziyasının inkişafında bu nəslin xidmətlərini yüksək dəyərləndirir, qloballaşan dünyanın aktual problemlərinin həmin dövrün poetik ənənəsində novatorcasına əks olunduğunu xüsusi vurğulayırdı. Prof. Tahirə Məmmədın qeyd etdiyi kimi, Ş.Salmanov *"bir sənətkar və ya alim haqqında tədqiqat apararkən tədqiqat müddətincə özünü onun dünyasında hiss edir və yaradıcılıq prosesindəki yaşantılarını dərk etməyə çalışırdı"*⁶.

Şamil Salmanov bütün yaradıcılığı boyu ən çox poeziyanın müxtəlif məsələlərini tədqiq və təhlil etmiş, burada qarşıya çıxan

⁵Qarayev, Y.V. Poeziyanın kamilliyi / Y.V.Qarayev, Ş.M.Salmanov. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – s. 78

⁶Məmməd, T.Q. Ənənə və novatorluq: anlayışın dinamikası // Salmanov, Ş.M. Böyük yaradıcılıq yolu (Seçilmiş məqalə və müsahibələr) – Bakı: Avropa, – 2020. – s. 5-14

çətinliklərə münasibət bildirmiş, bir tənqidçi kimi poeziyanın prioritet istiqamətlərinə çevik və vaxtında reaksiya verməyi bacarmışdır.

Dissertasiya işinin bu fəslində araşdırılan problemlərə aid əldə edilən nəticələr iddiaçının çap olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır^{7,8,9,10,11}.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“İctimai-ədəbi mühitdə ədəbi şəxsiyyət amili”** adlanır. İkinci fəsil iki paraqrafdan ibarətdir. Dissertasiyanın ikinci fəslinin birinci paraqrafı **“Şamil Salmanovun ədəbi-estetik ideyaları”** adlanır.

Şamil Salmanov Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının ən tanınmış və nüfuzlu simalarından biridir. O, ömrünü milli ədəbiyyat tarixçiliyinin, ədəbi tənqidin metodoloji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, elmi-nəzəri səviyyənin yüksəldilməsi işinə həsr etmişdir. Alim tədqiqat predmeti kimi götürdüyü ədəbiyyat tarixi materiallarına yüksək estetik mövqedən, dünya ədəbiyyatşünaslığının müasir standartları baxımından yanaşmışdır. Onun filoloji fikrimizin prioritet sahələri, nəzəri kateqoriyaları – bədii üslub, ənənə və novatorluq, bədii metod və janr, tənqid və ədəbi proses, tənqidin ədəbi prosesdə rolu haqqında sistemli tədqiqatları müasir ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid məktəbimizin nəzəri bazasının möhkəmləndirilməsi işində xüsusi çəkiyə malikdir.

⁷Zeynalova, R.H. Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsində 1970-ci illər poeziyasının tədqiqi // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, – 7-8 aprel, – 2015, I cild. – s. 449-451

⁸Zeynalova, R.H. Ənənə və novatorluq ədəbi tənqiddə (Şamil Salmanovun ədəbi irsi əsasında) // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2016. 4(100), – s. 226-228

⁹Zeynalova, R.H. Şamil Salmanovun ədəbi-nəzəri görüşlərində ənənə və novatorluq // – Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2017. №1, – s. 34-37

¹⁰Zeynalova, R.H. Ənənə və novatorluq ədəbi-bədii təcrübənin inkişafında əsas amillərdən biri kimi // Pearson Journal International Conference on Social Sciences&Humanities, – Ankara: – 22-23 yanvar, – 2021, – s. 178-180

¹¹Zeynalova, R.H. Müasir Azərbaycan poeziyasının klassikləri ədəbi tənqiddə (Şamil Salmanovun yaradıcılığı əsasında) // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2021. cild 14, №4, – s. 39-42

Vaqif Yusifli Ş.Salmanovun tənqidçi mədəniyyəti və tənqid üslubunun xüsusiyyətləri haqqında yazır: “...onun fərdi üslubunu müəyyənləşdirən bir cəhəti də qeyd etmək istəyirəm: Ş.Salmanov mübahisə, polemika mədəniyyətinə yiyələnən tənqidçi idi və hətta yanlış bir mülahizə yürütsə də, həmin mədəniyyəti, daha doğrusu, tənqidçi əxlaqını hişf edə bilirdi (xatırlayaq onun 1968-ci ildə M.Arazın “Ömür karvanı” kitabındakı şeirlərlə bağlı o qədər də obyektiv olmayan məqaləsini). Yazı tərzinə gəldikdə, onun təhkiyə üsulu sadə idi, amma bu sadəlik ədəbiyyatşünas-tənqidçi qələminə məxsus sadəlikdi”¹².

1960-cı illərdən ədəbi tənqiddə gələn Şamil Salmanov artıq ilk məqalələrində tənqidçi fərdiyyətini sübut etdi. Kamal Talıbzadə 1971-ci ildə Azərbaycan Yazıçılarının V qurultayında ədəbi tənqid haqqında etdiyi məruzədə Y.Qarayev, A.Səfiyev, A.Əfəndiyev, Elçin, A.Hüseynov, A.Dadaşzadə, Ayaz Vəfali, A.Mikayılov kimi yetişən yeni nəsil tənqidçiləri sırasında Şamil Salmanovun da adını çəkmişdir.

Tənqidçi sərbəst şeirin milli ədəbiyyatdakı ilk nümunələri, onların ideya-məzmun və ədəbi-estetik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sənətkarlıq məsələləri ətrafında maraqlı məqalələr yazmış, orijinal fikirlərlə çıxış etmişdi. Şamil Salmanovun humanitar elmi yaradıcılığın tarixilik və müasirlik kateqoriyalarına daim sadıq qalması, ədəbi ənənə və novatorluq haqqında yeni, orijinal fikirlər irəli sürməsi, ədəbi prosesdəki bədii-estetik xüsusiyyətləri daha çox tədqiqatə cəlb etməsi, klassik və müasir ədəbi irsdəki mənəvi dəyərləri üzə çıxarmağa çalışması “Müasirlik mövqeyindən”, “Poeziya və tənqid”, “Akademik Kamal Talıbzadə”, “Tənqidçi və ədəbi proses”, “Xalq şairi Məmməd Rahim”, “Poeziyanın kamilliyi” kitablarında bir daha öz təsdiqini tapdı. Bu əsərlər Azərbaycan tənqid və ədəbiyyatşünaslığının müəyyən mərhələdəki elmi-nəzəri səviyyəsini göstərmək baxımından da əhəmiyyət daşıyır.

Ş.Salmanovun adı və imzası professional ədəbiyyat tənqidçisi statusuna daha çox uyğun gəlir. Keçən əsrin 20-ci illərindən üzübəri Azərbaycan poeziyasının novatorluq tendensiyasının, yeni yaradıcılıq

¹²Yusifli, V.Ə. Müasirimiz Şamil Salmanov: anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə // Ədəbiyyat. – 2013, 30 avqust. – s. 5

istiqlamətlərinin elə bir sahəsi yoxdur ki, o, buna reaksiya verməsin və yaxud bu barədə mətbuatda çıxış etməsin. Alim AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun 1970-80-ci illərdə nəşr etdiyi “Ədəbi proses” məcmuələrində konkret zaman kəsiyində milli poeziyamızın ədəbi-tarixi prosesdə rolu, onun ayrı-ayrı simalarının bədii üslubu barəsində ətraflı və məzmunlu təhlillər aparıb.

Şamil Salmanov sərbəst şeirin iyirminci illərin yenilikçi cərəyanlarından biri olduğunu göstərərək, qeyd edirdi ki, həmin dövrdə ədəbi tənqidin bu problemə münasibəti ziddiyyətli və bitərəf olmuşdur. O, sərbəst şeir probleminin poeziyamızın inkişafının ana xətlərindən birini təşkil etdiyini bildirir, bu barədə mövcud fikir və mülahizələri yekunlaşdıraraq, belə bir maraqlı nəticəyə gəlirdi: *“Bu poeziya hadisəsi mürəkkəb və ziddiyyətli bir inkişaf yolu keçmiş, indi də qızgın diskussiyaların predmetidir, indi də onun ətrafında mübahisələr gedir; indi də onun səmimi müdafiəçiləri olduğu kimi, qəti şəkildə inkar edənləri də vardır”*¹³. Tənqidçinin bu dolğun elmi qənaəti onun bu istiqamətdə gedən müzakirə və diskussiyaları, ədəbi-tənqidi fikri davamlı olaraq diqqətlə izlədiyini və bu cür obyektiv münasibətin təməlinə duran tənqidçi müşahidəsini nümayiş etdirir.

Ş.Salmanovun ədəbi-estetik ideyaları bir qayda olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının başlıca inkişaf istiqamətlərindən qaynaqlanır. O, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemlərini, müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış ədəbi simaların yaradıcılıqlarını müntəzəm şəkildə araşdırdığı kimi, klassik ədəbi irslə bağlı tədqiqatlara da xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun müstəqillik illərində qələmə aldığı “Nizami yaradıcılığının xüsusiyyətləri Səməd Vurğunun ədəbi-tənqidi görüşlərində” (1994), “XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının tədqiqatçısı” (2000), “Ədəbiyyat tarixi mənəviyyat tarixi kimi” (2005) və s. məqalələrində alimin ədəbi-estetik duyumu, ədəbiyyatın tənqiddə fəlsəfi-estetik dərkəi aydın və prinsipial meyarlar vasitəsi ilə üzə çıxır.

Ümumiyyətlə, tənqid tarixinin ədəbi-estetik meyarlarını müəyyənləşdirərkən Şamil Salmanov bu tarixin özündən çıxış etməyi

¹³Salmanov, Ş.M. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-1932-ci illər) / Ş.M.Salmanov. – Bakı: Elm, – 1980. – s. 158

düzgün metod hesab edirdi. Professional ədəbi tənqid ədəbi irsin dəyərləndirilməsində həmişə, bir qayda olaraq, yüksək ədəbi-estetik meyarlardan çıxış edir. Əsərin sənətkarlıq tərəfləri, ideya, məzmun, dil və üslub xüsusiyyətləri tənqiddə qiymətini alır. Yazıçı əsərində yüksək bədii meyarlarından çıxış edir, tənqidçi isə yazıçı ideyasına öz tənqid idealından yanaşır, onu tənqidçi ideali ilə birləşdirir.

İkinci fəslin ikinci paragrafi **“Tənqidçi üslubunun fərdiliyi”** adlanır. Tənqidçi şəxsiyyəti birbaşa ədəbi proseslə bağlıdır. Ədəbi proses çoxşaxəli, mürəkkəb, ziddiyyətli bir yaradıcılıq prosesidir. Həmin prosesdə yazıçı üslubu, tənqidçi şəxsiyyəti, ictimai mühit, bədii qəhrəman problemi, ictimai-ədəbi və sosial şərait tənqidçi mövqeyi ilə qovuşur, vəhdət təşkil edir. Tənqidçi şəxsiyyəti, nüfuzu ədəbi prosesdə mühüm amil kimi çıxış edir. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızda kifayət qədər yaradıcı şəxsiyyətlər var ki, xalqımızın ədəbi düşüncəsinin elmi dərkində müstəsna xidmətlər göstəriblər.

Şamil Salmanovun “Tənqidçi və ədəbi proses” monoqrafiyası Bəkir Nəbiyevin elmi-ədəbi və tənqidi irsini üzə çıxarmağa, sistemləşdirməyə xidmət edən sanballı bir araşdırmaadır.

Keçən əsrin 60-cı illərində yenilənən tənqid cəbhəsini yaradanlardan biri də B.Nəbiyev idi. Yeni tənqidin strategiyasını açmaq üçün onun tənqidçilik fəaliyyətinin öyrənilməsi açar vasitələrdən biri idi ki, Ş.Salmanov “Tənqidçi və ədəbi proses” adlı tədqiqatında məhz bu işi görmüşdür. *“B.Nəbiyev tənqidi fikri əhəmiyyətli dərəcədə ədəbiyyatın yeni yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə və imkanlarına yönəlmişdir, ədəbiyyatın daxili, mənəvi qüvvəsinə, fikri-emosional və psixoloji qatlarına, müasirliyə, müasir insana doğru istiqamətləndirirdi”*¹⁴.

“Tənqidçi və ədəbi proses” monoqrafiyasında B.Nəbiyevin bu əsəri bir neçə cəhətdən təqdir olunur. Ona qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tənqidçi haqqında monoqrafiya mövcud deyildi. 1950-ci illərin axırlarından etibarən bizdə milli tənqidin tarixini yaratmaq kimi çox səmərəli təşəbbüslər meydana çıxdı ki, bu prosesdə Bəkir Nəbiyevin “Firidun bəy Köçərli” monoqrafiyası mühüm rol

¹⁴Salmanov, Ş.M. Tənqidçi və ədəbi proses (Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri) / Ş.M.Salmanov. – Bakı: Səda, – 2001.

oyladı. “Tənqidçi və ədəbi proses” monoqrafiyasında bu da xüsusi qeyd olunur ki, F.Köçərlinin həyatını, tənqidçilik və ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsindəki fəaliyyətini tədqiq etməklə B.Nəbiyev, ilk növbədə milli ədəbiyyatşünaslığın mənbələrindən, onun əsas ənənələrindən birini tədqiqat predmetinə çevirə bilmişdi.

Tənqidçinin “Akademik Kamal Talıbzadə” monoqrafiyasında Kamal Talıbzadə bir neçə ədəbi nəslin müəllimi, professional tənqidçi kimi təqdim olunur. Onu da qeyd edək ki, K.Talıbzadə özünün tənqidçi olduğunu qəbul etmir və tənqidçi yox, tənqid tarixçisi olduğunu qeyd edirmiş. “Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid” kitabında E.Akimovanı da K.Talıbzadənin yox, Ş.Salmanovun mövqeyində görürük: *“Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi” monoqrafiyası Kamal Talıbzadənin özünü də yalnız ədəbiyyat tarixçisi stixiyası ilə məhdudlaşdırmadı, onun həm də bir tənqidçi kimi formalaşmasına stimül verdi*”¹⁵.

Monoqrafiyada Ş.Salmanov K.Talıbzadənin yetişdiyi ictimai-siyasi və ədəbi mühitə geniş nəzər yetirir, akademikın nəsil şəcərəsi haqqında ətraflı məlumat verir, zəngin arxiv materiallarına istinadən həmin nəslin islam-türk dünyasındakı xidmətlərini üzə çıxarır. K.Talıbzadə yaradıcılığının spesifik cəhətlərini aşkara çıxarmaq üçün müəllif doğru olaraq, A.Şaiq şəxsiyyətini, onun bədii və ədəbi-tənqidi irsini elmi-nəzəri səviyyədə dəyərləndirir və belə qənaətə gəlir ki, bunsuz Kamal Talıbzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərini sistemləşdirmək, onun estetik konsepsiyasını müəyyənləşdirmək olmaz.

Klassik ədəbi irsdən, müasir ədəbi prosesdən, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tarixindən yazanda o, həmişə təmkinli, obyektiv, orijinal ədəbi mövqedə dayanmışdır. Müxtəlif illərdə nəşr olunan “Ədəbiyyatşünaslıq və yeni təfəkkür”, “Milli ədəbiyyat tarixi”, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi məsələləri”, “Ədəbiyyat tariximizə yeni baxış”, “XX əsrin sonudur: tənqidçi, nə düşünürsən?..”, “Ədəbiyyat tarixi mədəniyyət tarixi kimi” məqalələri ilə o, müstəqillik dövrü tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın metodoloji mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində müstəsna xidmətlər göstərmiş, görkəmli

¹⁵Akimova, E.S. Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid / E.S.Akimova. – Bakı: MBM, – 2012. – s. 191

tənqidçi və ədəbiyyatşünas obrazını formalaşdırmış, təkcə ədəbi fikrə deyil, həm də ictimai fikrə təsir göstərməyə çalışmışdır.

Şamil Salmanov iti tənqidçi zəkasıyla təkcə müasirlərinin yox, özündən əvvəl iz buraxmış sənətkar və ədəbiyyatşünasların əsərlərinə obyektiv qiymət verməyi bacardı ki, bu da onun tənqidçi şəxsiyyətinin fərdiliyindən xəbər verir.

İkinci fəslin məzmununu əks etdirən nəticələr iddiaçının aşağıdakı məqalə və məruzələrində öz əksini tapmışdır^{16,17,18,19,20}.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Şamil Salmanovun elmi irsində ədəbi tənqidin nəzəri, estetik problemləri**” adlanır. Bu fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. Üçüncü fəslin birinci paraqrafı “**Şamil Salmanovun elmi irsində ədəbi tənqidin metodoloji problemləri**” adı altında təqdim olunub. Ədəbi tənqidin ədəbiyyatşünaslıq sistemində ən mühüm vəzifəsi ədəbi-nəzəri fikrin metodologiyasını hazırlamaqdır. Ədəbi-tarixi proses daim yeniləşir, bədii-estetik dəyərlər yenidən formalaşır, ədəbi cərəyanlar bir-birini əvəz edir. Yeniləşən bədii sözə çatmaq üçün tənqidin də metodologiyası yenilənməlidir. Tanınmış rus tənqidçisi Y.Boevin qeyd etdiyi kimi “*Bədii təcrübənin ümumiləşdirilməsi bədii praktikadan nəzəriyyəyə, ondan metodologiyaya, sonra isə ədəbi-tənqidi təhlilin təcrübəsinə yönəlir*”²¹. Odur ki, müstəqillik dövrünün ədəbi prosesini sovet dövrü tənqidinin metodologiyası ilə araşdırmaq mümkün deyildir. Çağdaş

¹⁶Zeynalova, R.H. Tənqidçinin estetik mövqeyi // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, – 24-25 may, – 2016, – s. 129-131

¹⁷Zeynalova, R.H. Şamil Salmanovun tənqidçi üslubunun xüsusiyyətləri // Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, – 24-25 noyabr, – 2016, – s. 256-257

¹⁸Zeynalova, R.H. Tənqidçi üslubunun fərdiliyi // – Bakı: Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi. Elmi-nəzəri və təcrübə jurnalı, – 2017. №1, – s. 58-62

¹⁹Zeynalova, R.H. Şamil Salmanovun yaradıcılığında tənqidin tənqidi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №3, – s. 324-332

²⁰Zeynalova, R.H. Tənqidçi şəxsiyyəti Şamil Salmanovun tədqiqat predmeti kimi // – Bakı: Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, – 2021. №2, s. – 6-9

²¹Методология современного литературоведения (проблемы историзма) / Ред. кол.: Ю.Б.Борев, Н.К.Гей, А.Я.Зись – Москва: Наука, –1978.– с. 38

dönəmin ədəbi tənqidi qarşısında duran vacib məsələlərdən biri də özünün metodoloji əsaslarını tapmaq idi. Keçən əsrin sonlarından başlayaraq dünyada gedən bir sıra ictimai-siyasi proseslər, sovetlər ittifaqının parçalanaraq dağılması cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi elmə, ədəbiyyat və incəsənətə də güclü təsir göstərdi. Şamil Salmanov bu dövrün ədəbi prosesində ən çox poeziya sahəsinə münasibət bildirmişdir. Poeziya həmişə ədəbi prosesin lokomotivi olmuşdur. Buna görə də dövrün poeziyası haqqında tənqidi fikir söyləmək, ona obyektiv münasibət bildirmək ədəbiyyatşünasdan geniş dünyagörüşü, erudisiya tələb edirdi. İldə çap olunan əsərlərə nəzər saldıqda bunun böyük qisminin şeir olduğunu düşünsək, bu işin nə qədər ağır olduğunun fərqi varmış olarıq. O dövrdə böyük tirajla çap olunan “Azərbaycan”, “Ulduz” jurnallarında, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində külli miqdarda poeziya nümunələri çap olunurdu. Elə bu gün olduğu kimi, o illərdə də heç bir ictimai-siyasi tədbiri şeirsiz təsəvvür etmək mümkün deyildi. Bu bir tərəfdən yaradıcı insanların sayının artması demək idisə, digər tərəfdən də şeirin bədilik meyarlarının aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdı. Bu vəziyyətlə qəti barışmaq istəməyən Ş.Salmanov yazırdı: *“Şeir çətin və şərəfli yaradıcılıq işidir; ona qarşı yüngül, qeyri-yaradıcı, qeyri-ciddi münasibət ilə amansızcasına mübarizə aparılması bütün ədəbi ictimaiyyətimizin, o cümlədən tənqidimizin borcudur”*²².

Çoxlu məhdudiyətlər, qadağalar, köklü ədəbi-tarixi hadisələrin təhrif olunması, bir çox sənətkarların yaradıcılığının bu tədqiqatlardan kənar qalması, onların yaradıcılığını tədqiq edənlərin təzyiqlərə məruz qaldıqları üçün yanlış meyillərə qapılmaları, səhvlərə yol vermələri dövrü xarakterizə edən amillərdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ədəbiyyatşünaslar öz sağlam, qabaqcıl ideyalarını ortaya qoyaraq elmin inkişafına öz töhfələrini verirdilər. Professor Ş.Salmanov yaradıcılığa məhz bu dövrdə - köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi, qeyri-elmi baxışların yerini daha sağlam və elmi əsaslara dayanan fikirlərə verdiyi bir vaxtda gəlmişdi. Buna görə də onun ədəbiyyat elmi haqqında düşüncələri öz orijinallığı ilə seçilirdi.

²²Ədəbi proses – 81-82 / Red. hey.: M.Z.Cəfərov, Ə.M.Mirəhmədov, K.A.Talibzadə, Q.X.Qasımlı, Y.V.Qarayev. – Bakı: Elm, – 1987. – s. 155-156

Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin yaranmasında, təşəkkül tapmasında əvəzsiz rolu olan Şamil Salmanov tənqid tarixini ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edərək yazırdı: *“Tənqidin tarixi, məlum olduğu kimi, ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz hissəsidir; lakin o, ədəbiyyat tarixi ilə tamamilə eyniləşdirilə bilməz. Tənqid tarixinin öz spesifik tədqiqat predmeti və istiqaməti vardır. Tənqid tarixi – milli ədəbiyyatın özünüidrak tarixidir. Tənqid tarixini yaratmaq – milli ədəbiyyat haqqında fikrin tarixini izləmək, sistemə salmaq və ümumiləşdirmək deməkdir”*²³.

Azərbaycan ədəbi tənqidini Şamil Salmanov daim dinamik inkişafda göstərirdi. Mövzuya aydınlıq gətirmək üçün tənqidin mahiyyətinə, spesifik xüsusiyyətlərinə münasibət bildirir, Aristotelin, Belinskinin bu bərdəki fikir və mülahizələrini tədqiqata cəlb edirdi. Belinskinin “hərəkət edən estetika” hesab etdiyi ədəbi tənqidin vəzifə və funksiyasını müəyyən edən tədqiqatçı, “Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin təşəkkülü və inkişaf meyilləri” (1998) mövzusunda doktorluq dissertasiyasında Azərbaycan ədəbi tənqidinin metodoloji əsaslarını, nəzəri və tarixi problemlərini öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyub. Əsərdə belə bir elmi istiqamət xüsusi vurğulanırdı ki, ədəbi tənqid üçün ədəbi əsərin təhlili çox vacibdir. Ədəbi tənqidin öyrənilməsi, onun inkişaf təcrübəsinin Şamil Salmanov tərəfindən ümumiləşdirilməsi ədəbi prosesin daha dərinə və hərtərəfli tədqiqinə imkan yaradırdı. O, belə bir fikir irəli sürürdü ki, müasir ədəbi prosesin konkret təzahürlərini təhlil edən ədəbi tənqid bu təzahürlərlə sənətin, ədəbiyyatın ümumi inkişaf uyğunluqlarını meydana çıxarır, ədəbiyyatın daxili təşəkkülünü göstərir. Deməli, tənqidin təcrübəsini təhlil etmək və ümumiləşdirmək, əslində, real ədəbi prosesi izah və təhlil etmək deməkdir.

“Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin təşəkkül və inkişaf meyilləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasında alim yüksək elmi-nəzəri səviyyə və professionallıqla Azərbaycan ədəbi tənqidinin çox mühüm bir yaradıcılıq mərhələsinin problemlərini həll etməyə çalışmış, zəngin fakt və materiallar əsasında elmi-ədəbi fikrimizin metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirməyə nail olmuşdur.

²³Talıbzadə, K.A. Tənqid və tənqidçilər / K.A. Talıbzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s. 7

Doğrudan da, 1930-cu illərin əvvəllərində tənqiddə bədii yaradıcılığın təhlilinə meyil gücləndi, ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi səciyyəli problemlər estetik fikrin əsasında dayandı. Şamil Salmanovun öz sözləri ilə desək, *“tənqid bu mərhələdə həm də müəyyən tarixi-metodoloji ənənəyə malik olmadığını daha dərindən dərk edirdi”*²⁴.

Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsində ədəbi tənqidin metodoloji problemləri nəzəri və praktiki müstəvidə öz həllini tapmış, ədəbi-nəzəri fikrimizin zənginləşməsində, həmçinin də ədəbiyyat tariximizin doğru istiqamətə yönlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci paragrafi **“Tənqid tariximizə müasir elmi baxış”** adlanır. Şamil Salmanovun ədəbiyyatşünaslığımızdakı ən böyük xidmətlərindən biri də tənqid tariximizin yaranması, təşəkkülü və ayrı-ayrı mərhələləri, ədəbi şəxsiyyətləri haqqındakı elmi-ədəbi fəaliyyətidir.

Tənqid tarixinin yaranması işinin əhəmiyyətindən danışarkən bir məsələni qeyd edək ki, tənqidin ayrı-ayrı mərhələlərini öyrənmədən, onun spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmadan mükəmməl tənqid tarixi yaratmaq mümkün deyil. Müstəqillik dövründə meydana çıxan ədəbi tənqid tarixləri bunu bir daha təsdiq edir. Onların hamısında tənqidimizin ancaq 1920-30-cu illər mərhələsinin tənqid konsepsiyası öz əsasını tapıb. Sonrakı ədəbi dövrlərin mərhələ səciyyəsinə toxunmağa heç bir ədəbiyyatşünas maraq göstərməyib.

Tənqid tariximizə fikir versək görürük ki, M.F.Axundovdan üzübəri M.Hüseyn, Ə.Nazim, M.Arif, M.C.Cəfərov, B.Nəbiyev və başqaları məhz bu cür tənqidçi olublar. Bunların sırasına, şübhəsiz ki, Hənəfi Zeynallını da daxil etmək olar. O, ədəbiyyatşünaslığımızda “poeziya tənqidçisi” kimi tanınsa da, yeri gələndə, nəsr və dramaturgiyamızın da yaradıcılıq axtarışlarına fəal reaksiya vermiş, toxunduğu mövzulara peşəkar tənqidçi mövqeyi ilə yanaşmışdır. Xüsusən, Azərbaycan nəsrinin yaranması, sonrakı inkişaf mərhələləri haqqında vaxtında dəyərli məqalələr yazmışdır.

XX əsr Azərbaycan tənqidinin təşəkkülündə, heç şübhəsiz ki,

²⁴Salmanov, Ş.M. Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin təşəkkülü və inkişaf meyilləri: / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. / – Bakı, 1996. – s. 296

Məmməd Arif Dadaşzadənin də xidmətləri böyükdür. 1920-ci illərin sonu 1930-cu illərin əvvəllərində ədəbi tənqiddə gələn M.Arif tənqidimizin professionallıq keyfiyyətlərinin yüksəldilməsində xeyli iş görüb. Bu səbəbdən ona həsr etdiyi məqaləsini Şamil Salmanov “Əsrin tənqidçisi” adlandırır, 1920-30-cu illər tənqidinin bu səviyyəyə yüksəlməsində onun müstəsna xidmətlər göstərdiyini təsdiq edib. Lakin eyni zamanda, bir tənqidçinin görkəmli bir ədəbi şəxsiyyət kimi yetişməsinə mərhələlərlə izləyib. Bu da tənqidçi haqqında tam təsəvvür əldə etməyə imkan yaradır.

M.Arifin ədəbi-tənqidi irsindən yazmaqla yanaşı, Şamil Salmanov həm də tənqidi düşüncənin metodologiyası, ədəbi konsepsiyası haqqında düşünürdü: *“Tənqiddə indi dərin elmi dünyagörüşü və metodologiya çatışmur ki, bu da bizi tənqid tariximizin böyük, misilsiz ənənələri üzərində düşünməyə vadar edir. Halbuki, tənqid müəyyən dünyagörüşünə, ideya-siyasi təfəkkürə əsaslanmadan üzərinə düşən vəzifəni, qarşısında qoyulan problemləri həyata keçirə bilməz”*²⁵.

Şamil Salmanovun ədəbi tənqidimizə, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımıza verdiyi qiymət obyektiv mövqedən bildirilib. Haqqında bəhs etdiyi şəxsiyyətlərin bir qismi müəllimləri, digər qismi isə sənət dostları olub. Bütün hallarda o, tədqiqat predmetinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, hər kəsin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmişdir. Bu cəhətdən portret-öçerkləri də bir-birini təkrarlamır, hər bir tənqidçiyə doğru, düzgün, ədəbi irsinə uyğun qiymət verilir. H.Zeynallı, M.Arif, M.Cəfər, Ə.Mirəhmədov, K.Talıbzadə, Y.Qarayev haqqındakı portret-öçerklərində tənqidçinin öz şəxsiyyəti, qiymət vermək bacarığı açıq-aşkar görünür.

Bu hələ məsələnin bir tərəfidir. Digər cəhətdən tənqid tariximizin dövrləri, spesifikasi, tipoloji keyfiyyətləri haqqında da təsəvvürlərimiz genişlənir, ədəbi-tarixi prosesin mahiyyətinə nüfuz edirik. Bu tənqidçi Ş.Salmanovun elmi-nəzəri fikirlərinin dərinliyini, əhatə dövrəsinin genişliyini nümayiş etdirən mühüm amillər kimi bir daha özünü təsdiqləməyə əsas verir.

²⁵Salmanov, Ş.M. Əsrin tənqidçisi: Məmməd Arif-100 // – Bakı: Azərbaycan Jurnalı, – 2004. № 6, – s. 138

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin üçüncü paragrafı “**Şamil Salmanovun ədəbi-nəzəri fikrində tarixilik və müasirlik**” adlanır. Bəllidir ki, ədəbiyyatşünaslıqda tarixilik və müasirlik kateqoriyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İctimai fikrin mühüm sahəsi olan ədəbiyyatşünaslıqda tarixilik və müasirliyi gözləmədən klassik və müasir ədəbi düşüncə faktlarını təhlil etmək, dəyərləndirmək mümkün olmaz. Klassik və müasir ədəbi düşüncə faktlarını təhlil etmək, dəyərləndirmək tarixilik və müasirlik kateqoriyalarının vəhdətində reallaşır.

Şamil Salmanov da məqalələrində, çıxışlarında, monoqrafiyalarında bu prinsipə daim əməl edib, hər bir bədii əsərin təhlilində həmin bədii nümunənin yarandığı tarixi şəraiti nəzərə alıb, eyni zamanda müasir təhlil və tədqiq ideyalarına əsaslanaraq, ümumiləşdirmələr aparıb, nəticələr çıxarıb. Alimin tədqiqatlarının sərlövhəsində “tarixilik”, “müasirlik” sözlərinə sıx-sıx rast gəlinir. “Müasirlik mövqeyindən”, “Roman və müasirlik”, “Müasirlik diqqət mərkəzində” başlıqları göstərir ki, bu problem, bir qayda olaraq, onun tədqiqatlarının aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir.

Rus ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikir mövcuddur: “*Sovet ədəbiyyatının çoxmillətli ədəbiyyat kimi (yeri gəlmişkən göstərməliyik ki, sovet ədəbiyyatı məhz çoxmillətli ədəbiyyat kimi tədqiqata cəlb edilməlidir; çünki bu ədəbiyyat vahid bir proses halında meydana çıxmış və inkişaf etmişdir) öyrənmək üçün tamamilə yeni yanaşma üsulu işlənilməlidir. Elmimizdə sabitləşən beynəlmilləliyi millilikdən kənar başa düşməkdən ibarət kök salmış xürafatı aradan qaldırmaq lazımdır*”²⁶.

Göründüyü kimi, bu vəzifə çox mürəkkəb və çoxyönlüldür. Bunu da nəzərə alaraq ki, ədəbiyyatşünaslığın vəzifəsinin bu şəkildə müəyyən edilməsi mürəkkəb, keşməkeşli və təbəddülatlı bir dövrə aiddir.

Bədii sənətdə tarixilik və müasirlik prinsipini Şamil Salmanov təkcə ədəbi tənqidi məqalələrinin məzmununda ifadə etməirdi, yeri gələndə, hətta eyni məzmunu sərlövhəyə də çıxarırdı. “Müasirlik

²⁶Зелинский, К.Л. Литературы народов СССР: Статьи / К.Л.Зелинский. – Москва: Гослитиздат, – 1957. – с. 87

mövqeyindən” kitabındakı “Roman və müasirlik” məqaləsində müəllif müasir Azərbaycan romanında xarakter probleminə aydınlıq gətirir. Sübut edir ki, *“müasirlik bu dövrdə romanın başlıca ideya-bədii ləyaqətidir. Həm də belə bir cəhət səmərəlidir ki, romanın indiki zamanla bağlılığı müasirliyin yeganə meyarı kimi çıxış etmir; hər şeydən əvvəl, romanın fikri istiqaməti, bədii siqləti, milli xarakterin yeni təraflərinin estetik kəşfi və tətbiqi müasirliyin əsas məzmununu təşkil edir”*²⁷.

Tarixilik və müasirlik estetik kateqoriya kimi bədii söz sənətinin qiymətini müəyyənləşdirir. Sənət həmişə sabaha, gələcəyə münasibət bildirməyə, insanlığın sabahına işıq salmağa çalışır. Bu, sənətkarın müasirlik duyğularını nə dərəcədə mənimsəməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Yazıçı süjetin qurulmasında, ideyanın müəyyənləşdirilməsində müasir baxışlara, insanların yeni həyat haqqında düşüncələrinə əsaslanmaya bilməz. Ancaq keçmişdə baş verənləri sadəcə olaraq bir hadisə kimi ədəbiyyata gətirməklə ədəbi ictimaiyyətə nəsə təqdim etmək mümkün deyil. Yaradıcı şəxsiyyət qələmə aldığı hadisəyə müasirlik donu geyindirməsə, əsəri uzunömürlü olmaz, öz ədəbi-estetik dəyərini itirər. Bir tənqidçi kimi Şamil Salmanov da müasirliyi sənətin, ədəbiyyatın əsas meyarı kimi qəbul edirdi.

Tarixilik və müasirlik prinsipi təkə ayrı-ayrı əsərlərin təhlilində həyata keçirilmir. Bütövlükdə ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində də bu prinsip başlıca meyar kimi götürülür. Belə ki, Şamil Salmanov ədəbiyyatımızın bütün dövrlərinə, o cümlədən sovet ədəbiyyatına da, müstəqillik dövrü ədəbiyyatına da bu prinsiplə yanaşır, onun tarixinin və nəzəriyyəsinin mürəkkəb məsələlərini araşdırmağın zəruriliyini önə çəkirdi. Belə qənaətə gəlirdi ki, müasir ədəbiyyatşünaslığın indi vacib və aktual nəzəri-metodoloji problemi bu ədəbiyyatın tarixini öyrənməkdir. O, bu elmi qənaəti ilə heç də ədəbiyyatımızın başqa dövrlərinin yeni şəkildə öyrənilməsinin mənasını və əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmaq niyyətində deyildi. Alim ədəbiyyatımızın qədim,

²⁷Salmanov, Ş.M. Müasirlik mövqeyindən (məqalələr) / Ş.M.Salmanov. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – s. 119-120

orta əsrlər, XIX və XX əsrlər dövrünün də yenidən tədqiqinə kəskin ehtiyac hiss olunduğunu bir çox məqalələrində açıq-aydın göstərirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin nəzəri-metodoloji problemləri Şamil Salmanovun həmişə diqqət mərkəzində olub. O, həmin məsələyə fundamental ədəbi mövqedən yanaşmış, ədəbiyyat tarixini mənəviyyat tarixi kimi dəyərləndirmiş, ədəbiyyat tarixində milli təfəkkür amilini başlıca meyar kimi qəbul etmişdir.

Əvvəlki fəsillərdə olduğu kimi, üçüncü fəslin də elmi məzmunu iddiaçının çap olunan məqalə və məruzələrdə öz əksini tapmışdır^{28,29,30,31,32}.

Dissertasiyada bir sıra ümumiləşmiş, konkret **nəticələrə** gəlmişik ki, bunları sistemləşdirməyi vacib sayırıq:

1. Şamil Salmanov mütəfəkkir tənqidçidir. O, yalnız ədəbi hadisələrə, faktlara, sənədlərə izah və şərhlər verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda ictimai-fəlsəfi nəticələrə gəlir, məzmunçuluğa meyil etmir, fəlsəfi baxışlara söykənirdi. Təriqət ədəbiyyatına da, yeni dövr ədəbiyyatına da, müasir ədəbi prosesə də idrakı ilə baxırdı.

2. “Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi”, “Poeziya və tənqid”, “Müasirlik mövqeyindən”, “Akademik Kamal Talıbzadə” və s. əsərlərində vahid bir ideya ilə, azərbaycançılıq, müstəqil dövlətçilik mövqeyindən çıxış edirdi.

3. Tənqidçinin yaradıcılığında milli şüur, milli təfəkkür faktoru çox güclüdür. Bədii yaradıcılığa da, tənqidçi irsinə də münasibətdə bu

²⁸Zeynalova, R.H. Müasirlik bədii estetik dəyər kimi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. 3 (103), – s. 180-182

²⁹Зейналова, Р.Х. Методологические поиски в азербайджанской литературной критике (1960-1990 гг.) // – Одеса: Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія. Збірник наукових праць, – 2017. випуск 29, том 2, – с. 42-45

³⁰Zeynalova, R.H. Ədəbi tənqid tariximizin yaradıcılarının elmi irsinə müasir baxış // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2018. cild 14, №1, – s. 39-42

³¹Zeynalova, R.H. Literary criticism in the creativity of professor Shamil Salmanov // – Уралск: Уральский научный вестник, – 2020. №8, – p. 24-29

³² Zeynalova, R.H. Şamil Salmanovun tədqiqatlarında tarixiliyin və müasirliyin vəhdəti // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2021. №4, – s. 235-244

amillər həmişə diqqətlə nəzərə alır, tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın fundamental problemlərinə bu kontekstdən qiymət verirdi.

4. Şamil Salmanov, hər şeydən əvvəl poeziya tənqidçisi kimi tanınırdı. Poetik duyumu, fitri istedadı, ağıllı və yerində olan mühakimələri ilə poeziya yaradıcılığının əsası istiqamətlərinə diqqətlə nəzər yetirir, poetik axtarıqların obyektiv və subyektiv amillərini dəqiqləşdirirdi.

5. Biz novator ədəbiyyat deyə bildiyimiz kimi, novator tənqid terminindən də istifadə etməliyik. Şamil Salmanov novator tənqidçi idi. Bədii təfəkkürdəki yeniliyi, müasirliyi vaxtında görür və onun genişlənməsinə yol göstərirdi.

6. Ancaq müasirlik prinsipini rəhbər tutan bəzi tənqidçilər bədii əsərlərin, elmi-ədəbi irsin nə vaxt yaranmasını, hansı şəraitdə meydana çıxmasını nəzərə almır, müraciət etdikləri əsərləri dövrün kontekstindən ayıraraq, ona subyektiv notlar əlavə edir, ictimai mühit amilini yaddan çıxarırlar. Buna görə də çox vaxt əsaslandırılmayan fikir və mülahizələr söyləyir, obyektivlikdən uzaqlaşırırlar. Şamil Salmanov isə tarixilik və müasirliyi həmişə vəhdətdə götürür, xüsusən, ictimai-mədəni zəmini başlıca şərt kimi dəyərləndirirdi.

7. Şamil Salmanov müasir realizm nəzəriyyəçilərindən biri idi. O, realizm haqqında son illərin tədqiqatlarının mühüm nəticələrini təhlil edir, normativ estetikanın sovet ədəbiyyatındakı yerini müəyyənləşdirir, Z.Kedrinanın, S.Əsədullayevin, Y.Qarayevin realizm konsepsiyalarına öz münasibətini bildirirdi.

Son nəticə olaraq, fikrimizi belə yekunlaşdırmaqla bilərik ki, Şamil Salmanov tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızda xüsusi yeri, çəkisi olan bir şəxsiyyətdir. Həmişə obyektiv mövqedən çıxış etməyə üstünlük verən tənqidçi heç vaxt subyektivizmə qapılmır, ədəbi irsi seçir, ədəbiyyata olan hədsiz sevgisi və marağı sayəsində tənqidçi şəxsiyyətini uca tutmağa çalışırdı.

Dissertasiyanın əsas müddəaları tədqiqatçının aşağıdakı elmi məqalələrində, respublika və beynəlxalq konfransların məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Zeynalova, R.H. Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsində 1970-ci illər poeziyasının tədqiqi // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, – 7-8 aprel, – 2015, I cild. – s. 449-451
2. Zeynalova, R.H. Tənqidçinin estetik mövqeyi // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, – 24-25 may, – 2016, – s. 129-131
3. Zeynalova, R.H. Şamil Salmanovun tənqidçi üslubunun xüsusiyyətləri // Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, – 24-25 noyabr, – 2016, – s. 256-257
4. Zeynalova, R.H. Ənənə və novatorluq ədəbi tənqiddə (Şamil Salmanovun ədəbi irsi əsasında) // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2016. 4(100), – s. 226-228
5. Zeynalova, R.H. Müasirlik bədii estetik dəyər kimi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. 3 (103), – s. 180-182
6. Zeynalova, R.H. Tənqidçi üslubunun fərdiliyi // – Bakı: Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi. Elmi-nəzəri və təcrübi jurnal, – 2017. №1, – s. 58-62
7. Zeynalova, R.H. Şamil Salmanovun ədəbi-nəzəri görüşlərində ənənə və novatorluq // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2017. №1, – s. 34-37
8. Зейналова, Р.Х. Методологические поиски в азербайджанской литературной критике (1960-1990 гг.) //– Одеса: Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія. Збірник наукових праць, – 2017. випуск 29, том 2, – с. 42-45

9. Zeynalova, R.H. Ədəbi tənqid tariximizin yaradıcılarının elmi irsinə müasir baxış // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2018. cild 14, №1, – s. 39-42
10. Zeynalova, R.H. Şamil Salmanovun yaradıcılığında tənqidin tənqidi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №3, – s. 324-332
11. Zeynalova, R.H. Literary criticism in the creativity of professor Shamil Salmanov // – Уралъск: Уралъский научный вестник, – 2020. №8, – p. 24-29
12. Zeynalova, R.H. Ənənə və novatorluq ədəbi-bədii təcrübənin inkişafında əsas amillərdən biri kimi // Pearson Journal International Conference on Social Sciences&Humanities, – Ankara: – 22-23 yanvar, – 2021, – s. 178-180
13. Zeynalova, R.H. Şamil Salmanovun tədqiqatlarında tarixiliyin və müasirliyin vəhdəti // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2021. №4, – s. 235-244
14. Zeynalova, R.H. Tənqidçi şəxsiyyəti Şamil Salmanovun tədqiqat predmeti kimi // – Bakı: Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, – 2021. №2, – s. 6-9
15. Zeynalova, R.H. Müasir Azərbaycan poeziyasının klassikləri ədəbi tənqiddə (Şamil Salmanovun yaradıcılığı əsasında) // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2021. cild 14, №4, – s. 39-42

Dissertasiya işinin müdafiəsi 12 may 2022-ci il tarixində saat 15⁰⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı.

Dissertasiya işi ilə AMEA Nizami Gəncəvi adını Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adını Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 6 aprel 2022-ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.03.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 44971

Tiraj: 100